

Predslov z roku 1859 v tézách a otázkach

Juraj Halas

Štruktúra úryvku

Z metateoretického hľadiska významná časť textu sa začína na s. 436 slovami „Prvou prácou...“ a končí sa na s. 437 pred slovami „Fridrich Engels, s ktorým...“. Túto časť možno ďalej rozdeliť na:

1. „Základný rámec“

- vymedzuje základné termíny a vzťahy medzi tým, čo označujú: *výrobné vzťahy, výrobné sily, ekonomická štruktúra (reálna základňa), nadstavba (právna a politická), formy spoločenského vedomia, spôsob výroby, sociálny, politický a duchovný životný proces spoločenské bytie, vedomie*

2. „Dynamiku“

- objasňuje, čo je príčinou zmeny výrobných vzťahov a zmeny nadstavby
- zavádza termíny *sociálna revolúcia, ideologické formy, spoločenská formácia*

3. „Periodizáciu“

- rozdeľuje dejiny (resp. ich časť) na *spôsoby výroby (ázijský, antický, feudálny a buržoázny spôsob výroby)*

Predslov v tézach

Základný rámec

1. Ľudia *spoločensky vyrábajú* svoj vlastný život.
2. Pritom vstupujú do *výrobných vzťahov*, ktoré sú nezávislé od ich vlastnej vôle.
3. *Výrobné vzťahy zodpovedajú* danému stupňu vývoja *výrobných síl*.
  - a) (Výrobné sily sa teda vyvíjajú.)
4. Celok *výrobných vzťahov* tvorí *ekonomickú štruktúru* čiže *reálnu základňu*.
  - a) Nad ňou sa dvíha *právna a politická nadstavba*.
  - b) Zároveň jej zodpovedajú určité *formy spoločenského vedomia*.
5. *Spôsob výroby* podmieňuje *sociálny, politický a duchovný životný proces*.
6. *Spoločenské bytie* ľudí určuje ich *vedomie*.

Dynamika

7. Na určitom stupni vývoja *výrobných síl* dochádza k ich konfliktu s *výrobnými vzťahmi* (čiže s *vlastníckymi vzťahmi*).
  - a) (*Vlastnícke vzťahy* sú len právnym vyjadrením *výrobných vzťahov*.)
  - b) To znamená, že výrobné vzťahy už neumožňujú ďalší rozvoj výrobných síl.
8. V dôsledku 7 nastáva *epocha sociálnej revolúcie*.
9. V dôsledku 8 dochádza k premene *economickej základne*.
10. S premenou v 9 dochádza k pomalšiemu alebo rýchlejšiemu prevratu v celej *nadstavbe*.
11. Konflikt *výrobných síl* a *výrobných vzťahov* si ľudia uvedomujú v rozličných *ideologických formách* (*právnych, politických, náboženských, umeleckých* či *filozofických*).
  - c) Skúmanie tohto konfliktu sa musí primárne zamerať na samotný konflikt, nie na formy, v ktorých si ho ľudia uvedomujú. Tie možno, naopak, vysvetliť zo samého konfliktu.

12. *Spoločenská formácia* nezaniká skôr, než sa rozvinú všetky *výrobné sily*, ktorých rozvoj umožňuje.
13. Nové *výrobné vzťahy* nevznikajú skôr, než sa zrodia *materiálne podmienky* pre ne.

Periodizácia

14. Možno rozlíšiť *ázijský, antický, feudálny* a *buržoázny spôsob výroby*.
15. Všetky sú *progresívnymi epochami ekonomickej spoločenskej formácie*.
16. *Buržoázne výrobné vzťahy* sú poslednou antagonistickou formou.
17. Zároveň vytvárajú podmienky na vyriešenie tohto antagonizmu.
18. Touto spoločenskou formáciou sa preto končí predhistória ľudskej spoločnosti.

Otázky a problémy

Základný rámec

1. Aký je „teoretický status“ úryvku?
  - a) Predkladá Marx svoje tvrdenia *ako fakty*, alebo *ako hypotézy*?
  - b) Má základný rámec povahu „axióm“, alebo skôr heuristických princípov?
  - c) Do akej miery je základný rámec otvorený revízii zoči-voči faktom?
2. V akom zmysle existujú *výrobné vzťahy* „nezávisle od vôle“?
  - a) Ľudské konanie je (aj podľa Marxa) intencionálne. Ak problematika výrobných vzťahov nemá byť záležitosťou „správania“ (nevedomého, inštinktívneho atď.), potom „vstupovanie“ do výrobných vzťahov a konanie v rámci týchto vzťahov musí byť výsledkom vôľových aktov (alebo prinajmenšom *aj* takýchto aktov). To, že niekto niečo vyrába, nie je čosi, čo by sa mu „dialo“ (ako keď je niekto chorý a pod.), ale naopak čosi, na čom musí vedome a aktívne participovať.

Možno sa tu však myslí niečo iné. Výrobné vzťahy by mohli existovať:

- i. nezávisle od našej *ľubovôle* (nie sú arbitrárne, jednotlivci ich nemôže arbitrárne meniť, ani sa z nich svojvoľne vyviazať);
  - ii. ako *predpoklad*, ktorý každá generácia dedí od predchádzajúcej a v rámci určitých hraníc ich modifikuje;
  - iii. ako vedľajší, *nevedomený* produkt vedomého konania;
  - iv. ako určitá kombinácia 1. – 3.
3. Patria výrobné sily do reálnej základne?
- Podľa textu tvorí *reálnu základňu* „celok výrobných vzťahov“. Odpoveď by teda mala byť záporná.
  - V značnej časti sekundárnej literatúry sa však základňa chápe ako kombinácia výrobných síl a výrobných vzťahov.
4. Patria *vlastnícke vzťahy* medzi výrobné vzťahy?
- Ak áno, teória sa zdá byť nekonzistentná: ako právne vzťahy by vlastnícke vzťahy mali byť súčasťou *právnej a politickej nadstavby*, ale ako výrobné vzťahy by zase mali byť súčasťou *reálnej základne*.
  - Ak nie, čo sú potom výrobné vzťahy? Ako definovať to, čo robí napr. feudála feudálom alebo otroka otrokom, bez toho, aby sme hovorili o vlastníctve?
5. Patria do *nadstavby* len právne a politické inštitúcie a vzťahy?
- a) Teda: Sú aj *formy spoločenského vedomia* súčasťou *nadstavby*?
6. Sú *formy spoločenského vedomia* zároveň *ideologickými formami*?
- a) Existujú také *formy spoločenského vedomia*, ktoré nie sú *ideologickými formami*?
- b) Je Marxova teória súčasťou *ideologických foriem*?
- c) Je matematika súčasťou *ideologických foriem*?
- d) (Načo je dobrý takýto „všeobjímajúci“ pojem ideológie?)
7. Čo je *spôsob výroby*?
- a) Je to určitý stupeň rozvoja *výrobných síl*?
- b) Je to určitá kombinácia *výrobných síl* a *výrobných vzťahov*?
8. Aký je vzťah medzi *spoločenským bytím* a *spôsobom výroby*?

- a) Sú totožné?
9. Aký je vzťah medzi *vedomím* a *sociálnym, politickým a duchovným životným procesom*?
- a) Je vedomie jeho súčasťou (t. j. súčasťou „duchovného“ aspektu „životného procesu“)?
10. Čo je (*ekonomická*) *spoločenská formácia*?
- a) Je to to isté, ako *spôsob výroby*?
- b) Je to kombinácia viacerých *spôsobov výroby*?
11. Čo je vzťah zodpovedania medzi *výrobnými vzťahmi* a *výrobnými silami* (stupňom ich rozvoja)?
- a) Je to kauzálny vzťah?
- b) Je to vzťah determinácie výrobných vzťahov výrobnými silami?
12. Čo je vzťah zodpovedania medzi *základňou* a *nadstavbou*?
- (Pozri pod-otázky k otázke č. 11.)
13. Čo je vzťah podmieňovania medzi *spôsobom výroby* a *sociálnym, politickým a duchovným životným procesom*?
- (Pozri pod-otázky k otázke č. 11.)
14. Čo je vzťah určovania medzi *spoločenským bytím* a *vedomím*?
- (Pozri pod-otázky k otázke č. 11.)
  - Príklad: V akom zmysle *spoločenské bytie* určilo napr. Wittgensteinov *Logicko-filozofický traktát* (alebo Newtonove *Princípy*)? Ako nám *výrobné vzťahy* pomôžu pri vysvetľovaní jeho/ich obsahu? Alebo tu Marx nechce povedať to, že by spoločenské bytie určovalo obsahy vedomia, ale skôr to, že (nevyhnutnou, ale zrejme nie postačujúcou) podmienkou každého obsahu vedomia je určité spoločenské bytie, teda určitý spôsob výroby atď.? (V duchu tézy *Nemeckej ideológie*, že idey nemajú „samostatné dejiny“, nezávislé od dejín materiálneho života.)

Dynamika

15. Niektoré súčasti *foriem spoločenského vedomia* očividne pretrvávajú napriek tomu, že sa zásadne mení *reálna základňa*, ktorej majú zodpovedať (napr. niektoré náboženstvá, umelecké žánre, hodnotové sudy o estetických kvalitách konkrétnych umeleckých diel atď.). Ako je to možné?
16. Prečo sa *výrobné sily* rozvíjajú?
17. Čo za obdobie je *sociálna revolúcia*?
  - a) Je *sociálna revolúcia* politickou revolúciou? (Bola napr. francúzska revolúcia r. 1789 *sociálnou revolúciou*?)
    - i. Ak áno, aká revolúcia tohto druhu sa odohrala pri premene *antického spôsobu výroby* na *feudálny spôsob výroby*? Alebo je *sociálna revolúcia* širší pojem?

Periodizácia

18. Pokrýva táto periodizácia celé ľudské dejiny?
  - Tie sa však evidentne nezačali až *ázijským spôsobom výroby*.
19. Je táto periodizácia chronologická a lineárna?
  - Niektoré staršie spôsoby výroby na niektorých miestach očividne pretrvali, kým inde sa rozvíjali iné spôsoby výroby.
20. Ako vieme, že *buržoázny spôsob výroby* je posledným antagonistickým?
  - a) Nie je táto predstava teleologická?
21. Aké „úlohy“ si kladie „ľudstvo“? Ako sa to deje?
  - b) Nie je táto predstava teleologická?
22. Nie je program vytýčený v Predslove z r. 1859 regresom na pozície „filozofie dejín“ (univerzálny mechanizmus pôsobiaci v dejinách; dejiny ako proces zameraný na cieľ atď.), ktorej sa chcel Marx pôvodne (v *Nemeckej ideológii*) vyhnúť?

Exkurz: Engelsove vyjadrenia k niektorým problémom

Po Marxovej smrti sa Engels v korešpondencii niekoľkokrát vyjadroval k niektorým z problémov, uvedených vyššie:

„... Pokiaľ ide o Váš pokus rozobrať vec materialisticky, musím predovšetkým povedať, že **materialistická metóda sa zvrháva v pravý opak, ak sa nepoužíva pri historickom štúdiu ako vodidlo, ale ako hotová šablóna**, podľa ktorej sa pristrihujú historické fakty [...].“ (list P. Ernstovi z 5. 6. 1890)

„A ak tento človek ešte nepochopil, že **i keď materiálny spôsob existencie je *primum agens* [prvou hnacou silou], nevylučuje to, aby ideologické oblasti neovplyvňovali spätne, avšak sekundárne, materiálny spôsob existencie**, potom je úplne jasné, že nepochopil predmet, o ktorom píše. [...] Vôbec slovo »materialisticky« slúži v Nemecku mnohým mladším autorom len za frázu, ktorá sa bez ďalšieho štúdia používa ako nálepka na všetko, t. j. nálepku prilepia a potom sa domnievajú, že tým je už vec vybavená. Ale naše ponímanie dejín je predovšetkým návodom na štúdium, a nie pákou konštrukcie à la hegeliánstvo. Celé dejiny treba znovu preštudovať, treba v jednotlivostiach preskúmať existenčné podmienky rôznych spoločenských formácií, a len potom sa pokúsiť odvodiť z nich politické, súkromnoprávne, estetické, filozofické, náboženské a iné spôsoby nazerania, ktoré týmto podmienkam zodpovedajú. Na tomto poli sa doteraz vykonalo len málo, pretože sa iba málokto na to vážne podujal.“ (list C. Schmidtovi, 5. 8. 1890)

„... Podľa materialistického ponímania dejín je **v poslednej inštancii určujúcim momentom v dejinách produkcia a reprodukcia skutočného života. Ani Marx, ani ja sme nikdy viac netvrdili. Ak to niekto teraz prekrucuje v tom zmysle, že ekonomický moment je jedine určujúcim momentom, premieňa spomenutú tézu na nič nehovoriacu abstraktnú a absurdnú frázu**. Ekonomický stav je základňa, ale rozličné momenty nadstavby – politické formy triedneho boja a jeho výsledky: ústavy, nastolené víťaznou triedou po vyhranom boji atď., právne formy a najmä odrazy všetkých týchto skutočných zápasov v mozgoch zúčastnených ľudí, politické, právne, filozofické teórie, náboženské náhľady a ich ďalšie rozvinutie na systém dogiem – ovplyvňujú tiež priebeh historických zápasov a určujú v mnohých prípadoch prevažne ich *formu*. **Je to vzájomné pôsobenie všetkých týchto momentov, v ktorých sa nakoniec nekonečným množstvom náhodností (t. j. vecí a udalostí, ktorých vnútorná vzájomná spojitosť je taká vzdialená alebo tak ťažko dokázateľná, že ju môžeme pokladať za nejestvujúcu a môžeme ju zanedbávať) presadzuje ekonomický pohyb ako nevyhnutnosť**. Veď inak

by bolo ľahšie aplikovať teóriu na ľubovoľné historické obdobie než riešiť jednoduchú rovnicu prvého stupňa.

Robíme si svoje dejiny sami, ale, po prvé, za veľmi určitých predpokladov a podmienok. **Spomedzi nich sú ekonomické koniec koncov rozhodujúce.** Ale aj politické a ostatné podmienky, dokonca i tradície mátožiace v hlavách ľudí hrajú určitú úlohu, i keď nie rozhodujúcu. [...]

Marx i ja sme čiastočne sami zavinili, že mladší autori pripisujú ekonomickej stránke väčší význam, ako jej náleží. Museli sme voči protivníkom zdôrazňovať hlavnú zásadu, ktorú oni popierali, a nemali sme vždy čas, miesto a príležitosť **náležite vyzdvihnúť ostatné momenty, participujúce na vzájomnom pôsobení.**“ (list J. Blochovi, 21. – 22. 9. 1890)

Exkurz: Súčasný výklad

Súčasná literatúra pristupuje k niektorým z uvedených problémov napríklad takto:

1. *Ekonomickú štruktúru (základňu) tvorí súhrn výrobných vzťahov (výrobné sily nie sú súčasťou základne).*
2. *Výrobné vzťahy musia byť kompatibilné s výrobnými silami, t. j. musia umožňovať ich využitie. Ak ho neumožňujú, dochádza k poruchám v produkcii života spoločnosti (krízy, spoločenský úpadok a pod.).*
3. *Súhrn výrobných síl a im zodpovedajúcich výrobných vzťahov tvorí spôsob výroby.*
4. *Jedna spoločenská formácia môže zahŕňať niekoľko spôsobov výroby, z ktorých jeden je dominantný.*
5. *Politické a právne vzťahy musia byť kompatibilné so spôsobom výroby, aby bola možná fungujúca (re)produkcia života v spoločnosti.*
6. *Vedomie je „vedomé bytie“. Všetok materiál, ktorý sa spracúva a pretvára v duchovnom životnom procese (veda, filozofia, náboženstvo, morálka atď.), má napokon pôvod v rozličných aspektoch materiálneho životného procesu.*
7. *Existuje teda vzťah vzájomnej závislosti medzi nasledujúcimi úrovňami: 1. výrobné sily, 2. výrobné vzťahy, 3a. politické a právne vzťahy, 3b. duchovný životný proces (formy spoločenského vedomia) (3a a 3b tvoria nadstavbu).*

Tieto úrovne tvoria v skutočnosti celok a dajú sa od seba odlíšiť len analyticky. Preto každá spoločenská teória musí brať do úvahy ich vzájomnú súvislosť (podmienenosť).

8. Tento vzťah vzájomnej závislosti neznamená, že by sa konkrétne „obsahy“ prvkov 3a a 3b dali priamo „odvodiť“ z 1 alebo 2; podobne ani prvok 2 nemožno priamo „odvodiť“ z 1.
  - a) S tými istými *výrobnými silami* môžu byť kompatibilné rozmanité *výrobné vzťahy* (ale zároveň existujú také *výrobné vzťahy*, ktoré s určitými *výrobnými silami* nie sú kompatibilné, takže snaha presadiť ich by viedla k poruchám v produkcii života spoločnosti).
  - b) S tými istými *výrobnými vzťahmi* môžu byť kompatibilné rozmanité *politické a právne vzťahy*, resp. *formy spoločenského vedomia* (ale opäť: jestvujú také *politické a právne vzťahy*, ako aj *formy spoločenského vedomia*, ktoré nie sú kompatibilné s určitými *výrobnými vzťahmi*, takže snaha presadiť ich by viedla k poruchám v produkcii života spoločnosti).
9. O „obsahovej“ súvislosti medzi prvkami 1., 2., 3a., 3b. nemožno rozhodnúť apriórne, nezávisle od empirického skúmania konkrétneho prípadu. Schéma slúži len ako návod na základnú orientáciu, ako heuristický nástroj.

(Podľa HEINRICH, M.: *Die Wissenschaft vom Wert*, 6. vyd., Münster 2014, s. 147–148)

Zostáva doplniť, čo všetko sú *výrobné sily* a čo všetko zahŕňajú *výrobné vzťahy*, ako aj objasniť vzťah medzi *vlastníckymi vzťahmi* a *výrobnými vzťahmi*. To bude možné až na základe ďalších textov.

Exkurz: Vplyv

„Program“ sformulovaný v Predslove z roku 1859 sa stal predmetom mnohých interpretácií a ovplyvnil rozličné smery v sociálnych vedách:

1. tradičný „historický materializmus“ vznikol ešte v 19. storočí pod vplyvom Engelsa; jeho klasickými predstaviteľmi boli teoretici nemeckej a ruskej sociálnej demokracie, ale aj z ďalších krajín (P. Lafargue, K. Kautsky, G. Plechanov, F. Mehring, A. Bebel, A. Labriola), ktorí ho chápali ako druh „ekonomického determinizmu“ (tento termín niektorí používali ako synonymum),

2. iní autori z rovnakej tradície sa neskôr (v prvej polovici 20. storočia) pokúšali o menej „deterministické“ interpretácie (A. Gramsci, autori sústredení okolo „ranej“ frankfurtskej školy); predmetom záujmu sa stali spôsoby, akými *nadstavba* spätne vplýva na *základňu*, resp. „osamostatňuje sa“ voči nej; popritom sa ďalej rozvíjala aj tradičná deterministická interpretácia (N. Bucharin; štátna doktrína marxizmu-leninizmu vo východnom bloku),
3. komplikovaný vzťah *základne* a *nadstavby* ako prvkov jednej štruktúry neskôr tematizoval L. Althusser (od 60. rokov 20. storočia), ktorý pracoval s termínmi „štruktúrna kauzalita“, „naddeterminácia“ a „štruktúra s dominantou“,
4. „technologický determinizmus“, podľa ktorého rozvoj technológií a znalostí o ich využití určuje formu spoločenských vzťahov, ako aj formy vedomia, rozvíjal kanadsko-britský filozof G. A. Cohen (70. a 80. roky 20. storočia),
5. „historický materializmus“ (inak termín, ktorý Marx nepoužíval) inšpiroval rozličné spoločenskovedné disciplíny na Západe, vrátane autorov, ktorí sa nehlásili k zvyšku Marxových či marxistických názorov (tzv. „kultúrny materializmus“ v antropológii M. Harrisa; francúzska historická škola *Annales*: M. Bloch, F. Braudel). K západným predstaviteľom spoločenskovedných disciplín, ktorí sa explicitne hlásili k Marxovi (resp. marxizmu), patrili a patria napr. E. P. Thompson (história), Ch. Hill (história), E. Hobsbawm (história), V. G. Childe (archeológia), M. Godelier (antropológia), I. Wallerstein (makrosociológia), L. Krader (antropológia), T. Eagleton (literárna veda), S. Hall (kulturológia).
6. ako kritická reakcia na Marxov program, ale najmä na jeho tradičné chápanie z bodu 1, vzniklo množstvo filozofických a spoločenskovedných prác. Podľa niektorých autorov možno napr. životné dielo Maxa Webera chápať ako pokus vybudovať alternatívu voči „historickému materializmu“. O asimilovanie niektorých inšpirácií a zároveň kritiku iných aspektov historického materializmu sa usiluje aj teória komunikatívneho konania J. Habermasa.